

A. Gouldner: Οι δύο μαρξισμοί

Ζητήματα θεωρίας και μεταθεωρίας στο Μαρξ

Γιάννης Στάμος

Ο Καρλ Μαρξ ήταν διανοούμενος. Η πρόταση αυτή, που από μια πρώτη άποψη φαίνεται κοινότοπη και αυτονόητη, υποδηλώνει μια συγκεκριμένη ερμηνεία του μαρξικού (και μαρξιστικού) έργου, και ταυτόχρονα επιχειρεί, από την αρχή, να συζητήσει και να αντιπαρεταθεί με διαφορετικές προσεγγίσεις του ίδιου θέματος. Στο «Main currents of Marxism» ο Kolakowski συμπυκνώνει το συμπέρασμά του για το μαρξικό εγχείρημα με μια εξίσου αφοριστική δήλωση: «ο Μαρξ ήταν φιλόσοφος».¹ Ο μαρξισμός είναι κάτι περισσότερο από ένα ρεύμα κοινωνιολογικού στοχασμού και σκέψης, στα πλαίσια του οποίου διαμορφώνεται και αναπτύσσεται μια ιδιαίτερη επιστημονικοτεχνική γλώσσα. Ο μαρξισμός ανέδειξε ως θεμελιώδη αντίληψή του την ενότητα θεωρίας και πράξης. Κυρίαρχο μέλημά του δεν είναι η δημιουργία μιας διαφορετικής ερμηνείας του κόσμου αλλά η ριζική αλλαγή του. Συνδέθηκε και συνδέεται ακόμα και σήμερα με οργανωμένες κοινότητες ανθρώπων που σκέπτονται και δρουν, ακόμα ίσως και στην καθημερινή τους ζωή, σύμφωνα με τις αρχές και τους στόχους του: επιδιώκουν την επαναστατική ανατροπή της κατεστημένης κοινωνικής τάξης.

Ο μαρξισμός ή, πράγμα που είναι το ίδιο, ο σοσιαλισμός είναι ιδεολογία. Ανεξάρτητα από το περιεχόμενο των ιδεών του (αν είναι ορθολογικό ή όχι) προσπαθεί να πείσει, να παράσχει δηλαδή στους αποδέκτες των ιδεών του αιτίες και επιχειρήματα, σύμφωνα με τα οποία η ανάληψη δράσης κρίνεται απαραίτητη για την επίτευξη στόχων, οι οποίοι αποδεικνύονται και αξιολογούνται, τόσο από τους παραγωγούς όσο και από τους αποδέκτες τους, ως ορθοί και δίκαιοι. Η βάση της ενασχόλησής μας με το μαρξιστικό έργο θα είναι οι προσεγγίσεις των Lichtheim και Kolakowski, καθώς επίσης και η κριτική που ασκεί ο Gouldner σε

1. L. Kolakowski, *Main currents of Marxism*, Oxford University Press, 1978, том. 1.

Γιάννης Στάμος

αυτό: α) κριτική στο μαρξιστικό έργο ως ιστορικό-κοινωνικό προϊόν, και, β) κριτική διαμέσου του ίδιου του έργου του Μαρξ (ένα είδος δηλαδή αυτοκριτικής του μαρξισμού.) Η κατανόηση της ιστορικότητας της μαρξιστικής σύλληψης της πραγματικότητας, η κατανόησή της δηλαδή ως ιστορικό και κοινωνικό προϊόν, σημαίνει την σύνδεση των στοιχείων της με το γενικότερο ιστορικό-κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο εμφάνισής τους. Η μαρξική παραγωγή γνώσης πρέπει να αντιμετωπιστεί ως ένα μέρος, όχι εξ ορισμού το σημαντικότερο, της ευρύτερης πολιτισμικής και πνευματικής παραγωγής του 19ου αιώνα στη Δυτική Ευρώπη. Κάθε ιδεολογικό σύστημα, όπως και ο μαρξισμός, διαθέτει το δικό του *discourse*, σύμφωνα με το οποίο παράγει τις αλήθειες του. Και ο μόνος τρόπος να αποδεσμευτούμε απ' αυτό είναι να το καταστήσουμε ιστορικά σχετικό. Ας σημειώσουμε από την αρχή, ότι η σχέση που συνάπτει ο Μαρξ, όπως και γενικά κάθε στοχαστής, με το θεωρητικό και πνευματικό κλίμα της εποχής του, δεν είναι, όσον αφορά τις προθέσεις του, μόνο σχέση συνέχειας, αλλά και ρήξης και αντιθέσης. Έτσι ο Μαρξ δεν διαβάζει μόνο φιλοσοφία αλλά δέλει και να την καταργήσει. Ο Μαρξ μέσα από αυτή τη σχέση σύγκρουσης και αντιπαλότητας με τις σύγχρονές του θεωρίες, συγκροτεί τη δική του θεωρία. Η διάσταση αυτή της σχέσης μιας υπό συγκρότηση θεωρίας και του περιβάλλοντός της, θα αποδειχθεί πολύ σημαντική για την προσέγγιση του έργου του Μάρξ. Η δεύτερη διάσταση της κριτικής του Gouldner, που σχετίζεται άμεσα με τη πρώτη, αποτελεί ένα είδος αυτοκριτικής του μαρξισμού. Αυτοκριτική όμως που δεν περιορίζεται στο πως οι ίδιοι οι ιδρυτές του μαρξισμού κατανοούν το έργο τους, δηλαδή τη θεωρία τους (με την έννοια που δίνει ο Gouldner στον όρο) αλλά προχωράει πολύ περισσότερο, σε αυτό που ο Gouldner ονομάζει *background assumptions* της σκέψης τους. Σ' εκείνα δηλαδή τα στοιχεία της σκέψης τους που είναι λιγότερο αρθρωμένα, και ίσως, και λιγότερο συνειδητοποιημένα από τους ίδιους.²

Η βασική υπόθεση που κάνει ο Gouldner είναι ότι το νόημα κάθε κειμένου δεν είναι πάντα, και συνήθως ποτέ, κατανοητό εξ'ολοκλήρου από τον δημιουργό του. Για τον λόγο αυτό δεν περιορίζεται στη ρητή δήλωση που κάνει ο μαρξισμός, ότι αποτελεί τη θεωρητική έκφραση των συμφερόντων της εργατικής τάξης, αλλά τονίζει ότι, αντίθετα, πρόκειται για δημιούργημα των διανοουμένων. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς είναι αστοί διανοούμενοι. Πρόκειται για διαπίστωση που, αν και δεν γίνεται για πρώτη φορά, αποκτά για την προσέγγιση που επιχειρεί ο Gouldner ξεχωριστή σπουδαιότητα. Στο σημείο αυτό θα εντοπίσει ο Gouldner τη μεταθεωρητική αδυναμία του μαρξισμού, την αδυναμία του δηλαδή να σκεφτεί

2. Σ'αυτό το σημείο θα αναφερθώ περισσότερο παρακάτω. A.Gouldner, *The two marxisms*, Λονδίνο, MacMillan, 1980, σ.σ. 9,10,308-312.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

πάνω στις συνθήκες παραγωγής του. Αυτή η «αυτοκριτική» του μαρξισμού δεν μπορεί παρά να δίνει τη μέγιστη προσοχή της στα μαρξιστικά κείμενα, εξετάζοντας ακόμα το χρόνο της συγγραφής τους ή, πράγμα που στη περιπτώσή μας θα αποδειχτεί ιδιαίτερα αποτελεσματικό, το αν η έκδοσή τους πραγματοποιήθηκε από τον ίδιο τον δημιουργό τους. Η προσεκτική, λοιπόν, μελέτη των μαρξικών κειμένων αναδεικνύει την ύπαρξη εσωτερικών αντιφάσεων σε αυτά. Η ύπαρξη των αντιφάσεων δεν πρέπει να αποδοθεί στην ανεπάρκεια των κειμένων και να «στιγματιστεί», αλλά στις ίδιες τις συνθήκες παραγωγής της συγκεκριμένης θεωρίας. Η θεμελιώδης αντίφαση στο έργο του Μαρξ (nuclear contradiction την χαρακτηρίζει ο Gouldner) συνίσταται αφενός στην επίκληση των ιδεών με σκοπό την ανάληψη δράσης από τα κοινωνικά υποκείμενα, και αφετέρου στη διατύπωση αντικειμενικών νόμων και σχέσεων που διέπουν την ιστορική εξέλιξη ανεξάρτητα από τη θέληση των ατόμων. Πρόκειται για αντίφαση ανάμεσα στον «κριτικό» και τον «επιστημονικό Μαρξ».

Ας χρησιμοποιήσουμε δύο πολύ γνωστές προτάσεις του Μαρξ: α) «Οι φιλόσοφοι έχουν απλώς εξηγήσει τον κόσμο με διάφορους τρόπους, αυτό που έχει σημασία είναι να τον αλλάξουμε». β) «Ο κομμουνισμός δεν είναι για μας μια «κατάσταση πραγμάτων» που πρέπει να εγκαθιδρυθεί, ένα ιδεώδες που σ'αυτό θα πρέπει να προσαρμοστεί η πραγματικότητα. Ονομάζουμε κομμουνισμό την πραγματική κίνηση που καταργεί τη σημερινή κατάσταση πραγμάτων». Αν λάβουμε σοβαρά υπόψη μας τη πρώτη πρόταση τότε η δεύτερη δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να προσφέρει ακόμα μια εξήγηση για τον κόσμο. Η πρώτη πρόταση προχωράει περισσότερο: παρακινεί τους ανθρώπους σε δράση και ενεργητική παρέμβαση. Το ίδιο το πολιτικό πρόταγμα του μαρξισμού, η επαναστατική αλλαγή της καπιταλιστικής κοινωνίας, θεμελιώνεται ακριβώς στη «επαναστατική συνείδηση» της εργατικής τάξης, δηλαδή σε μια ιδέα: την ιδέα της ανατροπής του καπιταλισμού. Εδώ ο Gouldner, χαρακτηρίζοντας τον Μαρξ «έναν παράδοξα ιδεαλιστικό υλιστή»,³ εξετάζοντας τη σχέση του με τον ιδεαλισμό, κάνει μια πολύ ενδιαφέρουσα υπόθεση. Όπως και προηγούμενα είπαμε, η συγκρότηση μιας θεωρίας πραγματοποιείται (πέρα απ'όλα τ'άλλα) και με το να διαχωρίζει τον εαυτό της από τις αντίπαλες θεωρίες και μ'αυτόν τον τρόπο να απομακρύνει τον κίνδυνο της σύγχυσης με αυτές.⁴ Γιαυτό και πολύ συχνά η σχέση που εγκαθιδρύει με τις άλλες θεωρίες είναι σχέση αντιπαλότητας. Στη βάση μιας τέτοιας σχέσης

3. «Ο Μαρξ ήταν ένας παράδοξα ιδεαλιστικός υλιστής που καταπίεζε τον ιδεαλισμό του, διακηρύσσοντας πως δεν επιδιώκει την υλοποίηση των ιδεών του, αλλά πως (όπως ο Σωκράτης) ενεργεί σαν τη μαμά που φέρνει στον κόσμο αυτό που είχε δημιουργηθεί στη μήτρα της ιστορίας ...» A. Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 33.

4. Στο ίδιο, ό.π., σ. 381.

Γιάννης Στάμος

αντιπαλότητας με τον ιδεαλισμό συγκροτήθηκε ο μαρξισμός (ως υλισμός). Η στάση του Μαρξ απέναντι στη κυρίαρχη φιλοσοφική τάση της εποχής του ήταν ταυτόχρονα στάση αντίθεσης (contrary) και άρνησης (negation). Ας αναφέρουμε δύο παραδείγματα από τη «Γερμανική Ιδεολογία»: α) Η ηθική, η θρησκεία, η μεταφυσική, όλη η άλλη ιδεολογία και οι αντίστοιχες μορφές συνείδησης, δεν διατηρούν πια την όψη της αυτονομίας. β) Δεν καθορίζει η συνείδηση τη ζωή, αλλά η ζωή τη συνείδηση. Αν ο ιδεαλισμός υποστηρίζει ότι οι ιδέες είναι αυτοδύναμες, ανεξάρτητες, και είναι αυτές που καθορίζουν την κοινωνική πραγματικότητα, τότε οποιαδήποτε αντίθεση (opposition) απέναντί του μπορεί να εκδηλωθεί με δύο τρόπους: ή να υποστηρίζει ότι οι ιδέες είναι εξαρτώμενες και καθοριζόμενες από το κοινωνικό Είναι, άρα ότι είναι επιφαναινόμενα (contrary) ή να υποστηρίζει ότι οι ιδέες δεν είναι αυτοδύναμες, ανεξάρτητες και καθοριζόμενες από το κοινωνικό Είναι (negation). Η διαφορά λοιπόν ανάμεσα στην αντίθεση (contrary) και την άρνηση (negation) είναι ότι η δεύτερη περιλαμβάνει ως πιθανότητα την πρώτη αλλά δεν περιορίζεται, με κανένα τρόπο, σε αυτήν.

Η στάση λοιπόν του Μαρξ δείχνει μια σύγχυση ανάμεσα στην αντίθεση και την άρνηση του ιδεαλισμού. Είναι στάση αντιφατική, βρίσκεται σε αντιστοιχία δηλαδή με τη βασική αντίφαση που διαπερνά ολόκληρο το έργο του Μαρξ. Η αντίφαση αυτή του μαρξικού έργου δημιουργεί και αναπαράγει δύο μεγάλα αντιμαχόμενα θεωρητικά παραδείγματα μέσα στην κοινότητα του μαρξισμού: τον επιστημονικό και τον κριτικό μαρξισμό. Ας σημειώσουμε από την αρχή ότι η διάκριση ανάμεσα στους δύο μαρξισμούς είναι αναλυτική και όχι πραγματική διάκριση. Πρόκειται για ιδεατούς τύπους και όχι για συγκεκριμένα αντικείμενα. Η διάκριση αυτή μας επιτρέπει να εξετάσουμε συγκεκριμένους στοχαστές χωρίς ταυτόχρονα να τους ταυτίζουμε απόλυτα με έναν από τους δύο μαρξισμούς. Έτσι μπορούμε να πούμε ότι ο Άλτουσερ είναι «επιστημονικός» μαρξιστής ενώ ο πρώιμος Χορκχάιμερ είναι «κριτικός» μαρξιστής.

Η αντίθεση ανάμεσα στους δύο μαρξισμούς εντοπίζεται, κύρια, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται την έννοια της πράξης. Η αντίθεση αυτή έχει τις ρίζες της στον αντιφατικό τρόπο με τον οποίο χειρίζεται ο Μαρξ την ίδια έννοια.⁵ Από τη μια η πράξη συλλαμβάνεται από τον Μαρξ ως εργασία, ως μετασχηματισμός του φυσικού περιβάλλοντος. Η έννοια αυτή, που μπορούμε να την συναντήσουμε στα οικονομικά και «επιστημονικά» κείμενα του Μαρξ, υποδηλώνει μια συγκεκριμένη μορφή εργασιακής δραστηριότητας που επιβάλλεται από τις καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής και τις αναπαράγει. Η έννοια αυτή της πράξης συνάδει με τον στρουκτουραλιστικό τρόπο σύλληψης της κοινωνίας, όπου η

5. Στο ίδιο, ό.π., σ. 33.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

οικονομική δομή «επικαθορίζει» και «ρυθμίζει», σε τελευταία ανάλυση, τη διάρθρωση των άλλων δομών (της πολιτικής και ιδεολογίας). Η δεύτερη έννοια της πράξης που χρησιμοποιεί ο Μαρξ, και είναι περισσότερο συγγενική με τον κριτικό μαρξισμό, τονίζει την ενεργητική και σκόπιμη παρέμβαση των ανθρώπων στο κοινωνικό περιβάλλον τους και η οποία στοχεύει στο ζεπέρασμα (*Aufhebung*) του καπιταλισμού. Το σχήμα βάσπεποικοδόμημα προσιδιάζει στο τρόπο σύλληψης του κοινωνικού από τον επιστημονικό μαρξισμό σε αντίθεση με την σύλληψη της κοινωνίας ως ολότητας, που προβάλλει ο κριτικός μαρξισμός. Η πρώτη έννοια της πράξης, ως εργασία μαζί με το σχήμα βάσπεποικοδόμημα συνομολογούν προς έναν αυστηρό και άκαμπτο ντετερμινισμό σύμφωνα με τον οποίο η ιστορική πορεία είναι σαφώς προκαθορισμένη και ανεξάρτητη από τη δράση των ανθρώπων. Έτσι όμως η πολιτική καθίσταται άνευ νοήματος. Από την άλλη μεριά ενώ για τον κριτικό μαρξισμό «κάθε στιγμή είναι κατάλληλη για να αλλάξεις τον κόσμο»,⁶ για τον επιστημονικό μαρξισμό απαραίτητη προϋπόθεση για την επιτυχία της επαναστατικής δράσης είναι η «ωρίμανση των αντικειμενικών συνθηκών». Η εμμονή του όμως σε αυτή την αντικειμενικότητα των υλικών προϋποθέσεων είναι τέτοια που τον υποχρεώνει να υποβιβάζει την πολιτική σε απλό παράγωγο της ωρίμανσής τους.

Ένα άλλο σημείο στο οποίο διαφοροποιούνται οι δύο «Μαρξισμοί» σχετίζεται με την εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ. Ο κριτικός μαρξισμός σημειώνει ότι υπάρχει συνέχεια στο έργο του Μαρξ, τονίζοντας την επίδραση της εγγελιανής σκέψης σε όλη τη διάρκειά του. Την ίδια διαπίστωση κάνει και ο Κολακωσκι επιμένοντας ότι υπάρχει συνέχεια στο έργο του Μαρξ παρά τη μετατόπισή του στο επίπεδο της γλώσσας. Έτσι θεωρεί ότι το «Κεφάλαιο» αποτελεί λογική συνέχεια της σκέψης του Μαρξ όπως αυτή διαμορφώθηκε ακόμα και πριν τη «Γερμανική Ιδεολογία».⁷ Γι' αυτό το λόγο, ο Κολακωσκι υποστηρίζει ότι ο Μαρξ ήταν φιλόσοφος. Την ίδια άποψη συμμερίζεται και ο Lichtheim όταν γράφει ότι ο Μαρξ «δεν έγραψε τίποτα άλλο από κριτική».⁸ Από την άλλη μεριά οι επιστημονικοί μαρξιστές, όπως ο Αλτουσέρ, βεβαιώνουν ότι υπάρχει τομή στο μαρξικό έργο, την εντοπίζουν στη «Γερμανική Ιδεολογία» (1845/46) και ομιλούν για ανεπίστρεπτη, ως προς το ιδεολογικό παρελθόν, πορεία προς την επιστήμη.

Στις επόμενες γραμμές αυτού του κειμένου θα παρουσιάσουμε τη θέση του Gouldner ότι η διάκριση μεταξύ επιστημονικού και κριτικού μαρξισμού δεν αποτελεί μια μεταγενέστερη εξέλιξη της σκέψης του Μαρξ, αλλά ενυπάρχει μέσα σε αυτήν. Θα επιχειρήσω να αναδείξω, όχι μόνο την ύπαρξη αυτών των

6. Στο ίδιο, ό.π., σ. 45.

7. L.Kolakowski, *Main currents of marxism*, ό.π., σσ. 152,181,264.

8. G.Lichtheim, *Marxism*, Λονδίνο, Routledge and Keagan Paul, 1964, σ. 55.

Γιάννης Στάμος

αντιφατικών τάσεων στο Μαρξ, αλλά και να ανιχνεύσω τη σχέση τους: να δούμε, με άλλα λόγια, τον τρόπο της διάρθρωσής τους (το αν κυριαρχεί η μια πάνω στην άλλη ή αν απλά συνυπάρχουν) και τέλος τη σχέση και τη συνεισφορά του Ένγκελς σ' αυτή. Γύρω από το πρόβλημα της συγκρότησης της μαρξικής θεωρίας και της (μεταγενέστερης) διαχείρησής της από τον Ένγκελς, έχει δημιουργηθεί μια μεγάλη φιλολογία, η κυρίαρχη τάση της οποίας τείνει να υποστηρίζει ότι οι θεωρητικές επεξεργασίες του Ένγκελς παρεκκλίνουν από αυτές του Μαρξ, καταλογίζοντας στον πρώτο τον «εκχυδαισμό» του τελευταίου. Όλη η συζήτηση γύρω από την οικονομιστική και δετικιστική νόθευση του μαρξικού έργου από τον Ένγκελς αδυνατεί να δει ότι και ο ίδιος ο Μαρξ δεν ήταν καθόλου απαλλαγμένος από τέτοιου είδους παρεκκλίσεις. Η διαπίστωση αυτή είναι ως προς τις συνεπειές της ιδιαίτερα σημαντική γιατί, όπως θα δούμε εκτενέστερα παρακάτω, στη βάση της υπολανθάνει μια συγκεκριμένη αντίληψη για τη συγκρότηση μιας θεωρίας, καθώς και για το ζήτημα της εξέλιξης της.

Οι αποφάνσεις των Kolakowski και Lichtheim στο «Main currents of Marxism» και στο «Marxism» αντίστοιχα ότι ο «Μαρξ ήταν φιλόσοφος»,⁹ ότι ο Ένγκελς δημιούργησε τον ορθόδοξο μαρξισμό,¹⁰ ότι ο σοσιαλισμός ορίστηκε ως επιστημονικός από τον Ένγκελς,¹¹ έχουν ένα κοινό με τον μαρξισμό: δεν έχουν μεταθεωρία. Ο Kolakowski, στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου του, όπου επιχειρεί μια ανακεφαλαίωση, παραδέτει τις διαφορές που υπάρχουν μεταξύ του Μαρξ και του Ένγκελς.¹² Η απογή μου είναι ότι θα έπρεπε, για τους ίδιους λόγους που αναφέρει ο Kolakowski, να αντιπαραθέσουμε τον Μαρξ με τον Μαρξ. Στο βαθμό που ο Kolakowski διακρίνει κάποιες αντιφάσεις τις βλέπει, κυρίως, στο μαρξιστικό (και όχι στο μαρξικό) έργο.¹³ Το ίδιο κάνει και ο Lichtheim, ο οποίος ενώ διακρίνει μια αυξανόμενη τάση του Μαρξ προς τον επιστημονισμό, υποβιβάζει τη σημασία της, επιρρίπτοντας αποκλειστικά στον Ένγκελς την «κατηγορία» του θεμελιωτή του επιστημονικού μαρξισμού. Στην καλύτερη περίπτωση, που και οι δύο διακρίνουν μια αντίφαση στο έργο του Μαρξ (και όχι μόνο στον μαρξισμό), το αξιολογούν ως μια «ελεγχόμενη» παρέκκλιση από τον κύριο χαρακτήρα του που είναι φιλοσοφικός και κριτικός.

Όταν ο Μάρξ αναφέρεται στο νόμο της αξίας, στο νόμο της καπιταλιστικής συσσώρευσης ή στο νόμο της πτωτικής τάσης του ποσοστού κέρδους, επαναλαμβάνει ουσιαστικά μια αντίληψη κοινή για την κλασική πολιτική

9. L.Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 1.

10. G.Lichtheim, *Marxism*, ό.π., σ. 234.

11. Στο ίδιο, ό.π., σ. 255.

12. L.Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 405.

13. Στο ίδιο, ό.π., σ. 416.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

οικονομία και για τον Χέγκελ.¹⁴ Ότι δηλαδή, δεν είναι οι στοχεύσεις των ανθρώπων που καθορίζουν τη δράση τους, αλλά αυτή η δράση είναι προκαθορισμένη από την ύπαρξη νόμων που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Πρόκειται, με άλλα λόγια, για μια στρουκτουραλιστική σύλληψη, που μοιράζονται ο Μαρξ με τους κλασικούς της πολιτικής οικονομίας και τον Χέγκελ. Με τη μόνη διαφορά ότι στον Μαρξ έχει προστεθεί η βεβαιότητα, «επιστημονικά» τεκμηριωμένη πάλι, ότι οι νόμοι αυτοί οδηγούν στην τελική και αναπόφευκτη πτώση του καπιταλισμού.

Όπως αναφέρει και η Λούζεμπουργκ: το μυστικό της μαρξικής θεωρίας της αξίας βρίσκεται στον ιστορικό και μεταβατικό χαρακτήρα της καπιταλιστικής οικονομίας, στο αναπόφευκτο της κατάρρευσης της.¹⁵ Είναι αυτή η εκδοχή του μαρξικού έργου που οδηγεί σε πραξιολογικό αδιέξοδο, αφού η κοινωνική εξέλιξη είναι από την αρχή υποδηκευμένη στην δράση αντικειμενικών νόμων. Οι μαρξικές αυτές θέσεις δεν διατυπώνονται μόνο στα ώριμα έργα του, όπως το «Κεφάλαιο», αλλά και πολύ νωρίτερα, πριν ο Μαρξ γίνει μαρξιστής. Όταν ο Μαρξ ήταν 17 ετών έγραφε : «δεν μπορούμε πάντα να επιλέγουμε το επάγγελμα/αποστολή (vocation, Beruf) στο οποίο πιστεύουμε ότι καλούμαστε. Οι κοινωνικές μας σχέσεις, σε κάποιο βαθμό, έχουν αρχίσει να διαμορφώνονται προτού εμείς βρεθούμε σε θέση να τις καθορίσουμε».¹⁶ Σε ένα άλλο κείμενο του 1843 ο Μαρξ γράφει: «υπάρχουν κοινωνικές σχέσεις οι οποίες καθορίζουν τη δράση των ατόμων... και οι οποίες είναι τόσο ανεξάρτητες όσο και οι κινήσεις που γίνονται κατά την αναπνοή».¹⁷ Είναι ο Μαρξ που, στο γράμμα του στον Βαιντεμάγιερ το 1852, γράφει: «η ταξική πάλη οδηγεί αναγκαστικά στη δικτατορία του προλεταριάτου». Ακόμα το 1872 σ'ένα κείμενο/πολεμική εναντίον του Μπακούνιν υποστηρίζει ότι ο Ρώσος ουτοπιστής δεν έχει ιδέα περί πολιτικής οικονομίας και τον κατηγορεί ότι γι'αυτόν είναι η «θέληση και όχι οι οικονομικές συνθήκες, που αποτελούν το θεμέλιο της σοσιαλιστικής επανάστασης».¹⁸

Ο ντετερμινιστικός και στρουκτουραλιστικός χαρακτήρας αυτών των κειμένων του Μαρξ βρίσκεται σε αρμονία με την εγγεληνή παράδοση, σύμφωνα με την οποία δεν επιλέγουν τα άτομα τη συμμόρφωσή τους με το *Volksggeist*, αλλά είναι

14. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 271, και, L.Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 271, και για τη πτωτική τάση του ποσοστού κέρδους, σσ. 297-301.

15. Παρατίθεται στο A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 117.

16. «Ο Μαρξ είχε πράγματι δίκιο: υπάρχουν κάποιες δομές τόσο γνωστικές όσο και κοινωνικές τις οποίες τις αποκτούμε «πριν να ήμαστε σε θέση να τις καθορίσουμε Η ιδέα μιας necessitarian structure είναι μια από αυτές». A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σσ. 90,-91.

17. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 90.

18. Στο ίδιο, ό.π., σ. 68.

Γιάννης Στάμος

αυτό που συγκροτεί την ταυτότητά τους.¹⁹ Η μαρξική «φιλοσοφία της πράξης» προσπαθεί να επιλύσει την αντίθεση ανάμεσα στην βουλευσιарχία και τον υτετερμινισμό επικαλούμενη την επίτευξη της ενότητας τους μέσα από την ταύτιση της «ιστορικής αναγκαιότητας» με την ελευθερία της δράσης του υποκειμένου (σοσιαλιστική επανάσταση). Σύμφωνα όμως με όσα ειπώθηκαν παραπάνω, αυτό που επιτυγχάνει είναι να τονίζει την υτετερμινιστική πλευρά αυτής της «ενότητας των αντιθέτων». Η συνείδηση του προλεταριάτου είναι αποτέλεσμα της ιστορικής εξέλιξης. Στην επαναστατική δράση του προλεταριάτου δεν εκφράζεται η βούληση των ανθρώπων, αλλά η «ιστορική αναγκαιότητα».²⁰ Ο Κάουτσκι εκφράζει αυτή ακριβώς τη τάση του μαρξισμού, όταν σωστά γράφει ότι «στην πραγματικότητα η πεποίθηση ότι η σοσιαλιστική επανάσταση είναι πιθανή μόνο κάτω από ορισμένες συνθήκες ανήκει στα πιο σημαντικά χαρακτηριστικά του μαρξισμού».²¹ Βέβαια η «φιλοσοφία της πράξης» μπορεί να ερμηνευτεί δίνοντας το προβάδισμα όχι στις αντικειμενικές συνθήκες αλλά στη βούληση του υποκειμένου, πράγμα που κάνει ο «κριτικός» μαρξισμός. Τα στοιχεία που ευνοούν μια τέτοια ανάγνωση της «φιλοσοφίας της πράξης» μπορούμε να τα βρούμε στα κείμενα εκείνα του Μαρξ που είναι τα πιο αγαπητά στους κριτικούς μαρξιστές: στα «Χειρόγραφα του 1844» στις «Θέσεις για τον Feuerbach» και στα «Grundrisse».

Και τα τρία αυτά κείμενα που ενισχύουν την άποψη περί «κριτικού» Μαρξ έχουν κάτι κοινό: δεν δημοσιεύτηκαν ποτέ από τον συγγραφέα τους. Η διαπίστωση αυτή, όπως θα δούμε και παρακάτω, είναι πολύ σημαντική, γιατί μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον πρόκειται για κείμενα που ο ίδιος ο Μάρξ απώθησε και «λογόκρινε», μην επιτρέποντας τη δημοσίευσή τους.²² Ο Μαρξ, σ'αυτά τα κείμενα, αρνείται την αντίληψη περί αντικειμενικής γνώσης. Εδώ το υποκείμενο της γνώσης συλλαμβάνεται μέσα στο ιστορικό του περιβάλλον και όχι έξω απ'αυτό. Ο Μαρξ εισάγει την εγγεληνή διαλεκτική υποκειμένουαντικειμένου για να αντιπαρετεθεί στη μονομέρεια του μηχανιστικού υλισμού. «Το κύριο ελλάτωμα κάθε υλισμού μέχρι τώρα (μαζί και του Feuerbach) είναι ότι το εξωτερικό αντικείμενο, η πραγματικότητα, το αισθητό, συλλαμβάνεται μόνο με τη μορφή του Αντικειμένου ή της Ενόρασης και όχι σαν αισθητή ανθρώπινη δραστηριότητα, σαν πρακτική, όχι υποκειμενικά».

Η φύση στα «Χειρόγραφα του 44» δεν συλλαμβάνεται αντικειμενικά, σαν κάτι που βρίσκεται έξω και πέρα από την ανθρώπινη σκέψη και δράση, αλλά σαν ένα αντικείμενο για τον άνθρωπο, διαμέσου δηλαδή της παρέμβασής του σε

19. Στο ίδιο, ό.π., σ. 92.

20. L.Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σσ. 105, 144, 222.

21. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 68.

22. Στο ίδιο, ό.π., σ. 20-21,70.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

αυτήν. Η αλλοτριώση του ανθρώπου για την οποία μιλάει ο Μαρξ εδώ, δεν είναι η αλλοτριώση από τη φύση γενικά, αλλά από την «ανθρωπολογική» φύση, την «ανθρώπινη ουσία της φύσης». Η γνωστική διαδικασία οργανώνεται σύμφωνα με τις ανθρώπινες ανάγκες, και η φύση είναι δοσμένη μόνο μέσα στα πλαίσια της παρέμβασης του ανθρώπου σ'αυτήν. Η σύλληψη δηλαδή από τον Μαρξ του υποκειμένου και της δράσης του γίνεται με όρους ιστορικούς: «η βιομηχανία είναι η πραγματική ιστορική σχέση της φύσης, και συνακόλουθα της επιστήμης της φύσης, προς τον άνθρωπο».²³

Η γνώση λοιπόν για τον Μαρξ είναι γνώση κοινωνική και ιστορική. Στα Grundrisse διαβάζουμε: «...ακόμα και οι πιο αφηρημένες κατηγορίες, παρόλο που ακριβώς επειδή είναι αφηρημένες ισχύουν για όλες τις εποχές, ωστόσο στον καθορισμένο χαρακτήρα αυτής της αφάιρεσης αποτελούν οι ίδιες εξίσου το προϊόν ιστορικών σχέσεων και έχουν τη πλήρη τους ισχύ μονάχα γι αυτές και μέσα σ'αυτές τις σχέσεις».²⁴ Για να συνοψίσουμε, η μαρξική διαλεκτική υποκειμένου-αντικειμένου αποκαλύπτει όχι μόνο τον κοινωνικό και ιστορικό χαρακτήρα της γνωστικής διαδικασίας αλλά και ταυτόχρονα, από μια άλλη πλευρά, αρνείται να θεωρήσει τις κοινωνικές συνθήκες και δομές, σαν αναπόδραστους περιορισμούς, στα αυστηρά πλαίσια των οποίων, τα άτομα αναγκάζονται να συμπεριφερθούν μ'ένα τρόπο απόλυτα εξαρτημένο από τη θέση τους σ'αυτές. Η ανθρώπινη δράση, σύμφωνα με τον «κριτικό» Μαρξ, δεν επιβάλλεται απόλυτα από τη θέση των ατόμων μέσα στις δομές, αλλά εξαρτάται αφενός από τον τρόπο με τον οποίο οι φορείς της δράσης αντιλαμβάνονται και συλλαμβάνουν αυτές τις δομές και αφετέρου από τους σκοπούς, «τις ανάγκες» αυτών των κοινωνικών υποκειμένων.²⁵

Μια άλλη σημαντική πλευρά του μαρξισμού είναι η υπόρρητη σύνδεση της εσχατολογίας του με την επιστήμη. Ο Χέγκελ, όπως και ο Μαρξ, θεωρεί ότι υπάρχει ένα αντικειμενικό νόημα στην ιστορία. Ο βασικός σκοπός του Χέγκελ είναι να ερμηνεύσει το Είναι αποκαλύπτοντας το νόημά του. Το Πνεύμα (Mind) για τον Χέγκελ δεν είναι μόνο η πρώτη αρχή του Είναι, αλλά και η μόνη πραγματικότητα. Για το εγγελιανό σύστημα κάθε εκδήλωση του πραγματικού δεν είναι παρά μια μορφή έκφρασης της ανάπτυξης του Πνεύματος. Είναι η ανάπτυξη (unfolding) του Πνεύματος που οδηγεί στην δημιουργία του κόσμου, ή πιο σωστά, πίσω από αυτήν την ανάπτυξη του Πνεύματος κρύβεται η δημιουργία του κόσμου.²⁶ Το Πνεύμα, αν και την ύπαρξή του δεν την οφείλει σε τίποτα (είναι

23. Ι. Μεσάρος, *ό.π.*, σσ. 106-122.

24. Κ. Μαρξ, *Grundrisse*, 697, Αθήνα, Στοχαστής, τόμ. Α.

25. Α. Gouldner, *The two marxisms*, *ό.π.*, σσ. 89-107.

26. Η συμβολή του Eriugena στο εγγελιανό σύστημα είναι καθοριστική. L.

Γιάννης Στάμος

selfexistent), είναι δηλαδή Πνεύμα καθεαυτό (είναι το εν δυνάμει Απόλυτο του Eriugena) μετατρέπεται, διαμέσου της ιστορίας, σε Πνεύμα για τον εαυτό του, που σημαίνει ότι το Πνεύμα φτάνει στο τελικό στάδιό του, που είναι αυτό της Απόλυτης γνώσης.

Το καθολικό σχήμα της δημιουργικής δραστηριότητας του Πνεύματος ονομάζεται από τον Χέγγελ Απόλυτη Ιδέα. Η Απόλυτη ιδέα επιτυγχάνει την αυτοσυνείδησή της (δηλαδή τον εαυτό της) μόνο μέσα από την αποξενωμένη μορφή των εκδηλώσεών της. Η Απόλυτη Ιδέα φτάνει στην εκπλήρωσή της διαμέσου της ιστορίας, δηλαδή των διαδοχικών φάσεων της αποξένωσής της. Μόνο μέσα από αυτές τις διαδοχικές φάσεις της αποξένωσης και του ξεπεράσματος της (Aufhebung),- με την άρνηση της άρνησης, καθίσταται δυνατό το πέρασμα από το Πνεύμα καθεαυτό στο Πνεύμα για τον εαυτό του. Δεν μπορούμε να αγνοήσουμε αυτή την εσχατολογική προοπτική του εγγεληνού έργου χωρίς να το αποστερήσουμε από τον εγγεληνό του χαρακτήρα. Γιαυτό και η διαλεκτική του έχει νόημα μόνο μέσα σ'αυτό το σύστημα. Το ίδιο συμβαίνει και με τον μαρξισμό: χωρίς τη προοπτική του κομμουνισμού δεν είναι πλέον μαρξισμός.²⁷

Ο Μαρξ από το «Κριτική στην εγγεληνή φιλοσοφία...» ασκεί κριτική στην υπάρχουσα κοινωνία στη βάση μιας άλλης νέας κοινωνίας. Ας σημειώσουμε ότι το προλεταριάτο, που εμφανίζεται εδώ για πρώτη φορά, αποτελεί προϊόν φιλοσοφικού στοχασμού και όχι «κοινωνιολογικής» ανάλυσης και παρατήρησης.²⁸ Στην «Αγία Οικογένεια» ο κομμουνισμός εμφανίζεται, για πρώτη φορά τόσο καθαρά, ως η αναπόφευκτη εκδήλωση της κίνησης της ιστορίας.²⁹ Και αυτή ακόμα τη «φιλοσοφία της πράξης» πρέπει να την εννοήσουμε μέσα από την εσχατολογία του.³⁰ Η επαναστατική συνείδηση αποτελεί προϊόν της ιστορικής εξέλιξης. Η επανάσταση είναι δυνατή μόνο με την προηγούμενη ωρίμανση των «αντικειμενικών» κοινωνικών συνθηκών. Η εκτίμηση όμως αυτής της ωρίμανσης των συνθηκών, όπως και η ακριβής σύλληψη των νόμων που διέπουν τη μετάβαση είναι υπόθεση της επιστήμης. Ας σημειωθεί εδώ, ότι η επίδραση του Δαρβίνου στον μαρξισμό δεν περιορίστηκε καθόλου στον Ένγκελς, όπως αφήνουν να

Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σσ. 23 -31.

27. Aufhebung και όχι anihilation όπως συμβαίνει στο Φίχτε. L. Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σσ. 50-56. Για τον όρο Aufhebung, βλ. I. Μεσάρος, ό.π., σ. 14.

28. Το ίδιο σημειώνει και ο Μεσάρος λέγοντας πως στα «Χειρόγραφα» «το κλειδί για τη κατανόηση της θεωρίας της αλλοτρίωσης του Μαρξ είναι η έννοια της Aufhebung, και όχι το αντίστροφο». L. Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 130.

29. L. Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 148

30. A. Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σσ. 188, 223-224.

δευωρία και μεταδευωρία στο Μαρξ

εννοηθεί ο Kolakowski και ο Lichtheim, αναφερόμενοι μόνο σ' αυτόν, και λέγοντας ότι η διαλεκτική του Ένγκελς σχηματίστηκε κάτω από την επίδραση της ιδεολογίας του δαρβινισμού -και ότι το εξελικτικό σχήμα του Ένγκελς προέκυψε από την επίδραση του Δαρβίνου.³¹ Ο Μαρξ σε γράμμα του στον Ένγκελς, στις 19 Δεκεμβρίου του 1860 γράφει: «αυτό είναι το βιβλίο (η «Φυσική επιλογή» του Δαρβίνου) που περιέχει τη φυσικοϊστορική βάση για την άποψή μας». Ο G. Mead μας προσφέρει μια πολύ σημαντική παρατήρηση, λέγοντας ότι η σύγκλιση μεταξύ του Χέγγελ και του Δαρβίνου είναι πολύ βαθιά στο βαθμό που και οι δύο «είδαν την ανάπτυξη σαν τυφλή και αδέλφητη».³² Ο «επιστήμονας» Μαρξ, λοιπόν, αποδέχτηκε τις προτάσεις των φυσικών επιστημών της εποχής του και προσπάθησε να τις ενσωματώσει στις κοινωνικές επιστήμες. Εδώ ας θυμίσουμε, ότι και ο Χέγγελ, εκτός από τον Μαρξ, είχε σαν σκοπό του «να βοηθήσει να φέρει τη φιλοσοφία κοντά στη μορφή της επιστήμης».³³

Συμπερασματικά: στο βαθμό που ο Μαρξ ασκεί κριτική στον καπιταλισμό, ως ένα ιστορικά αναγκαίο στάδιο προς τον κομμουνισμό, ο οποίος θα πραγματοποιήσει την ουσία του ανθρώπου, είναι επηρεασμένος από την εγγελιανή φιλοσοφία, και στο βαθμό που επιδιώκει συστηματικά την ανακάλυψη εκείνων των νόμων που διέπουν το πέρασμα στον κομμουνισμό, είναι «επιστήμονας». Η αλληλοτροφοδότηση φιλοσοφίας και επιστήμης είναι πλέον φανερή. «Για τον διπλό σκοπό του Μαρξ να γνωρίσει και να αλλάξει τον κόσμο η φιλοσοφία ήταν ανεπαρκής για να γνωρίσει τον κόσμο, και η επιστήμη ανεπαρκής για να ασκήσει κριτική. Γι' αυτό ο Μαρξ δεν μπορεί να περιλάβει την κριτική χωρίς την επιστήμη και την επιστήμη χωρίς την κριτική».³⁴

Η αμοιβαία συνύπαρξη και αλληλοτροφοδότηση «κριτικής» και «επιστήμης» στο μαρξικό έργο μπορεί να ερμηνευτεί σωστά, μόνο αν τοποθετήσουμε τον Μαρξ στο πολιτισμικό περιβάλλον και στις συγκεκριμένες διαδικασίες που λαμβάνουν χώρα στις συγκεκριμένες ιστορικές καταστάσεις της εποχής του. Ο Μαρξ είναι παιδί του Ευρωπαϊκού πολιτισμού στο σύνολό του, και ειδικότερα του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.³⁵ Ο Μαρξ ζει σε μια εποχή όπου το προηγούμενο «παλαιό καθεστώς» έχει ήδη κλονιστεί, όπου η βιομηχανική επανάσταση, η νέα τεχνολογία, η παγκόσμια διεύρυνση της αγοράς επιφέρουν εκρηκτικές αλλαγές στη διάρθρωση των κοινωνιών, σε μια εποχή δηλαδή μετάβασης που έχει κύρια την ιδιότητα της εντροπίας. Είναι τότε ακριβώς που η θρησκευτική κοσμοαντίληψη

31. L. Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 400.

32. G. Lichtheim, *Marxism*, ό.π., σ. 250.

33. Παρατίθεται στο A. Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 72.

34. Στο ίδιο, ό.π., σ. 78.

35. Στο ίδιο, ό.π., σ. 79.

Γιάννης Στάμος

έχει διαταραχτεί και εμφανίζεται η επιστήμη ως ο βασικός εκφραστής του ορθολογισμού. Η σύγκρουση των θρησκευτικών με τις ορθολογικές/επιστημονικές αντιλήψεις δεν λύνεται με την οριστική επικράτηση των τελευταίων, αλλά με τη περιχαράκωση και των δύο σε διαφορετικές σφαίρες επιρροής. Συνυπάρχουν και οι δύο χωρίς η μια να αναμυγνύεται και να εισβάλει στη σφαίρα της άλλης. Η θρησκεία περιορίζεται στη καθημερινή ζωή ενώ η επιστήμη κυριαρχεί ολοένα στα ανώτερα επίπεδα του πολιτισμού.³⁶ Ο μαρξισμός δανειζεται και ενσωματώνει στοιχεία τόσο από την επιστήμη, όσο, αν και λιγότερο φανερά, από τη θρησκευτική αντίληψη. Το πραξιολογικό περιεχόμενο του μαρξισμού διαμορφώνεται και επηρεάζεται βαθειά από τη θρησκευτική κοσμοαντίληψη, πράγμα που τον οδηγεί σε αδιέξοδο, στο βαθμό που επικαλείται ένα συνολικό νόημα που απορρέει από την ανθρώπινη ιστορία και είναι ανεξάρτητο από τη δράση των ανθρώπων: τη προοδευτική κίνηση της ιστορίας προς την αταξική κοινωνία.

Ο Gouldner υπογραμμίζει πως ο μαρξισμός δεν είναι υποκατάστατο της θρησκείας αλλά ότι εκπληρεί τις ίδιες λειτουργίες με αυτή: α) προσφέρει τη βεβαιότητα ενός νέου και δίκαιου κόσμου, και, β) παράγει νέες κοινωνικές ταυτότητες: του προλεταριάτου και του κομμουνιστικού κόμματος.³⁷ Ακόμα ο χιλιαστικός χαρακτήρας της μαρξικής επαγγελίας, όπως σημειώνει ο Mc Lennan, και γίνεται έκδηλος από την άποψη του Μαρξ ότι ο κομμουνισμός θα καταργήσει όλη τη προηγούμενη ιστορία των τάξεων (καταστροφισμός),³⁸ αναδεικνύει και τη διαφορετική θεμελίωση της έννοιας της κοινωνικής αλλαγής από τον επιστημονικό και κριτικό μαρξισμό. Ο καταστροφικός χαρακτήρας της κοινωνικής αλλαγής όπως προτείνεται από τον Μαρξ στα γραπτά του πριν το '48 δεν είναι ο ίδιος με αυτόν που καταγράφεται στα κείμενα του «Κεφαλαίου». Και οι δύο όμως μορφές του καταστροφισμού εδράζονται στη πεποίθηση του Μαρξ ότι οι κοινωνικές αντιφάσεις του καπιταλισμού θα οδηγήσουν αναπόφευκτα στη πτώση και καταστροφή του. Αν όμως μέχρι το '48 ο χιλιαστικός καταστροφισμός του

36. L.Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 9, και, G.Lichtheim, *Marxism*, ό.π., σσ. 401-406, A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σσ. 108-109.

37. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 116.

38. Στο ίδιο, ό.π., σ. 121. Ο McLennan αναδεικνύει και υπογραμμίζει την αποφασιστική επιρροή του Bauer στον τρόπο σκέψης του Μαρξ. Ο Bauer σε ένα γράμμα του στο Μαρξ γράφει ότι, η τελική μάχη εναντίον του εχθρού της ανθρωπότητας, που είναι η θρησκευτική αλλοτρίωση (ο χριστιανισμός), είναι πολύ κοντά και η « καταστροφή θα είναι τρομακτική και αναγκαστικά πολλή μεγάλη, φθάνω μέχρι το σημείο να πιστεύω ότι είναι μεγαλύτερη και περισσότερο τερατώδης από αυτή που συνόδευσε τον Χριστιανισμό κατά την είσοδό του στον κόσμο». Η ομοιότητα με το τέλος της προϊστορίας του ανθρώπου στον κομμουνισμό του Μαρξ, είναι ολοφάνερη.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

Μαρξ, ήταν βαθεία επηρεασμένος από τους νεοχρειαλιστές,³⁹ στα γραπτά του «Κεφαλαίου» κατατίθεται η επιστημονική θεμελίωσή του, και ταυτόχρονα μετατίθεται η έλευσή του στο αόριστο μέλλον.⁴⁰ Ο καταστροφικός χαρακτήρας του πολιτικού προτάγματος του μαρξισμού θα αλλάξει το περιεχόμενο του από το Λένιν, και έτσι δεν θα θεωρείται αναπόφευκτος, εξ αιτίας της δράσης αντικειμενικών νόμων, αλλά θα συνταράσσεται άμεσα με τη δράση των ανθρώπων (κύρια του κομμουνιστικού κόμματος).⁴¹

Η συστηματική ενασχόληση του Μαρξ, μετά το 1850, με την πολιτική οικονομία δεν προκάλεσε απλά μια αλλαγή στη γλώσσα της μαρξικής θεωρίας (υπεραξία, ανταλλαγή, τιμή παραγωγής κλπ.), αλλά επέφερε μια ουσιαστική μετατόπιση του ενδιαφέροντος του Μαρξ σε θέματα, που όχι μόνο είναι λιγότερο φιλοσοφικά και ανθρωπολογικά, αλλά που εστιάζονται σύμφωνα με την κύρια προβληματική της πολιτικής οικονομίας στο πρόβλημα της επίτευξης απεριόριστων σκοπών χρησιμοποιώντας περιορισμένα μέσα, ή με άλλα λόγια, στη σπανιότητα των αγαθών (scarcity). Για τον Μαρξ, αλλοτρίωση είναι μια κοινωνική διαδικασία η οποία χαρακτηρίζεται από τη μετατροπή της δράσης των ανθρώπων και των αποτελεσμάτων της σε αυτοτελή δύναμη, η οποία τους κυριαρχεί. Η αλλοτρίωση της εργασίας αποτελεί τη βασική αιτία κάθε αλλοτρίωσης. Η φιλοσοφία του Χέγκελ και ο υλισμός του Φούερμπαχ αποτελούν το σημείο εκκίνησης της ανάλυσης του Μαρξ. Ο Μαρξ αρνείται όμως τόσο την ταύτιση της αλλοτρίωσης με την εξωτερικοποίηση που οδηγεί τον Χέγκελ στο να θεωρεί τη μέχρι τώρα ιστορία ως την προοδευτική πορεία του Πνεύματος προς την ελευθερία του, όσο και τη θεώρηση του Φούερμπαχ ότι η θρησκευτική αλλοτρίωση αποτελεί τη ρίζα κάθε κοινωνικής κακοδαιμονίας.

Ο Μαρξ δεν θεωρεί την αλλοτρίωση, όπως ο Χέγκελ, παγκόσμιο ανθρωπινό φαινόμενο, αλλά σαν ένα ιστορικό φαινόμενο, που εδράζεται στη δομή της καπιταλιστικής παραγωγής. Για τον Μαρξ αιτία της αλλοτρίωσης αποτελεί ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Τα στοιχεία που συνιστούν τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας είναι: οι παραγωγικές σχέσεις με κυρίαρχες τις σχέσεις ιδιοκτησίας, οι σχέσεις ανταλλαγής και η αγορά. Η παρουσία του καταμερισμού της εργασίας έχει διπλή συνέπεια: από τη μια αποξενώνει τον άνθρωπο από τα

39. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σσ. 119-123.

40. Σύμφωνα με μια πολιτική οικονομία του μαρξισμού, που προτείνει ο Gouldner, *The two marxisms*, αν μέχρι το 1848 η οικονομική εξαθλίωση των ανθρώπων ήταν τέτοια που επέτρεπε μια πρόβλεψη για την πτώση του καπιταλισμού στο άμεσο μέλλον, μετά το 1850 μέχρι το 1872, περίοδο που ο Μαρξ έγραψε το «Κεφάλαιο», αρχίζει ένας κύκλος οικονομικής ανάπτυξης που απομακρύνει την αισιοδοξία περί επικείμενης επανάστασης. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σσ. 130-137.

41. Στο ίδιο, ό.π., σσ. 137-146

Γιάννης Στάμος

προϊόντα της εργασίας του, αλλά ταυτόχρονα αποτελεί τη βάση για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Και ενώ η πρώτη διάσταση είναι εμφανής στα «Χειρόγραφα του '44», η δεύτερη εμφανίζεται ακόμα από τη «Γερμανική Ιδεολογία», όπου ο Μάρξ μαζί με τον Ένγκελς θεωρούν ότι «αποτελεί το βασικό παράγοντα της κοινωνικής εξέλιξης μέχρι τώρα». Ο Ένγκελς στο «ΑντιΝτύρινγκ» θεωρεί ότι η διαίρεση της κοινωνίας σε τάξεις δικαιώνεται ιστορικά από το γεγονός ότι βασίζεται στην ανεπάρκεια της παραγωγής, και θα εξαφανιστεί με την πλήρη ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Και για να μην θεωρηθεί ότι οι διαπιστώσεις αυτές του Ένγκελς είναι εκχυδαϊσμοί του Μαρξ θα παραθέσω ένα απόσπασμα από τη «Γερμανική Ιδεολογία» στο οποίο ο Μαρξ μαζί με τον Ένγκελς αναζητώντας τη λύση για το ζεπέρασμα της αλλοτρίωσης προτείνουν: «μεγάλη αύξηση της παραγωγικής δύναμης, ένα υψηλό βαθμό ανάπτυξής της». Και αυτό γιατί «αυτή η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων είναι μια απόλυτα αναγκαία πραγματική προϋπόθεση, γιατί χωρίς αυτήν η στέρση θα γινόταν απλώς γενική, και με τη φτώχεια θα ξανάρχιζε ο αγώνας για τα αναγκαία και θα αναπαράγονταν αναγκαστικά όλες οι παλιές βρωμιές».⁴²

Επομένως, για τον Μαρξ και τον Ένγκελς, το μυστικό της κυριαρχίας μιας τάξης βρίσκεται στον έλεγχο (ιδιοκτησία) που ασκεί στις παραγωγικές δυνάμεις, οι οποίες δεν υπάρχουν ποτέ σε αφθονία. Λογικά λοιπόν η κατάργηση της σπανιότητας των αγαθών που θα επιτευχθεί με την συνεχή και υψηλή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων, θα οδηγήσει και στη κατάργηση των κυρίαρχων τάξεων, άρα και της αλλοτρίωσης. «Ποτέ δεν εξαφανίζεται ένας κοινωνικός σχηματισμός πριν αναπτυχθούν όλες οι παραγωγικές δυνάμεις για τις οποίες διαθέτει ικανό χώρο ανάπτυξής τους».⁴³ Επομένως η επαναστατική δράση μπορεί να έχει αποτελέσματα μόνο όταν αναληφθεί σε μια στιγμή όπου οι καπιταλιστικές σχέσεις θα αποτελούν πραγματικά εμπόδιο για την ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Ας σημειώσουμε εδώ ότι αυτή η μετατόπιση του Μαρξ, τόσο η γλωσσική όσο και η ουσιαστική προς τις «πειδαρχίες» της πολιτικής οικονομίας, δεν επέφερε τη πλήρη εξαφάνιση των «ανθρωπολογικών» και κριτικών χαρακτηριστικών των μαρξικών αναλύσεων, αλλά τις περιόρισε στη περιφέρεια του έργου του.⁴⁴

Έτσι η βασική σκέψη του Μαρξ ότι οι ίδιοι οι άνθρωποι δημιουργούν την ιστορία τους καταλήγει ήδη, όπως είδαμε, από τη «Γερμανική Ιδεολογία», να σημαίνει ότι οι άνθρωποι κατασκευάζουν εργαλεία ή αλλιώς ότι αναπτύσσουν τις

42. K.Marx, *Η Γερμανική Ιδεολογία*, Αθήνα, Gutenberg, 1981.

43. K.Μαρξ, *Πρόλογος στη κριτική της πολιτικής οικονομίας*, Αθήνα, 1956, σ. 7.

44. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 202.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

παραγωγικές τους δυνάμεις. Αυτή η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων επιφέρει με τη σειρά της όλα τα άλλα. Η συλλογιστική αυτή, όσον αφορά δύο κρίσιμα στοιχεία του μαρξιστικού πολιτικού προτάγματος, μπορεί να συνομιστεί ως εξής: α) ο σοσιαλισμός μπορεί να αντικαταστήσει τον καπιταλισμό μόνο όταν στους κόλπους του τελευταίου έχουν αναπτυχθεί πλήρως όλες οι παραγωγικές δυνάμεις που επιτρέπουν οι παραγωγικές σχέσεις του. β) ο σοσιαλισμός δεν καταργεί τον καταμερισμό της εργασίας, αφού κύριο μέλημά του είναι η περαιτέρω ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων. Σύμφωνα με τη πρώτη πρόταση «η διατήρηση κάτω από το σοσιαλισμό του εργοστασιακού καταμερισμού της εργασίας και με αυτόν της εξουσίας του ανθρώπου πάνω στον άνθρωπο, ήταν πάντα η πρότασή τους (του Μαρξ και του Ένγκελς) για τον σοσιαλισμό».⁴⁵ Η ανάπτυξη και η εντατικότητα της παραγωγής, η απόσπαση του υπερπροϊόντος με σκοπό την αύξηση των επενδύσεων, η σκληρή εργασιακή πειθαρχία στους χώρους της παραγωγής, και η κυριαρχία της διεύθυνσης πάνω στην εργασία, αποδεικνύει το βαθμό μόλυνσης του μαρξισμού από τις «κοινωνικές φανταστικές σημασίες» του καπιταλισμού. Ή για να χρησιμοποιήσουμε τα λόγια του Gouldner: « η ιστορική λειτουργία του επιστημονικού μαρξισμού ήταν η καταστροφή μόνο της καπιταλιστικής ταξικής δομής και η ταυτόχρονη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κουλτούρας».⁴⁶ Στο ερώτημα που το ρωσικό επαναστατικό κίνημα έθεσε στον Μαρξ και Ένγκελς και αφορούσε τη μετάβαση στο σοσιαλισμό, η απάντηση ήταν ουσιαστικά ταυτόσημη. Το ερώτημα ήταν αν η Ρωσία μπορούσε να περάσει στο σοσιαλισμό χωρίς προηγούμενα να περάσει από το στάδιο του καπιταλισμού, και οι δύο συμφώνησαν, αν και ο Ένγκελς ήταν περισσότερο διστακτικός, ότι το πέρασμα από τον καπιταλισμό δεν ήταν αναγκαίο στη Ρωσία. Στη ρωσική έκδοση του «Κομμουνιστικού Μανιφέστου» το 1882, όπου ο Μαρξ και ο Ένγκελς έγραψαν νέο πρόλογο, ξαναέθεσαν το ερώτημα και του έδωσαν την εξής απάντηση: «Αν η Ρωσική Επανάσταση γίνει το σύνθημα για την επανάσταση των εργατών στη Δύση, έτσι ώστε η μία να συμπληρώνει την άλλη, τότε η παρούσα μορφή της ιδιοκτησίας στη γη στη Ρωσία, μπορεί να γίνει η αφετηρία της κομμουνιστικής ανάπτυξης».⁴⁷

Αυτό το «τότε ... μπορεί» έρχεται να υπογραμμίσει έναν άλλο δισταγμό του Μαρξ και του Ένγκελς. Ας σημειώσουμε ότι ποτέ δέν θεώρησαν « την κοινοκτησία στη γη, και μόνο στη γη, ως σοσιαλιστική οικονομία».⁴⁸ Αν δέχονταν ανεπιφύλακτα, ότι ο σοσιαλισμός θα μπορούσε να επιτευχθεί σε μια χώρα

45. Στο ίδιο, ό.π., σ. 272.

46. Στο ίδιο, ό.π., σ. 213.

48. Στο ίδιο.

48. Στο ίδιο.

Γιάννης Στάμος

αποφεύγοντας το καπιταλιστικό στάδιο ανάπτυξης, τότε θα έπρεπε, λογικά, να δεχτούν ότι κάτι τέτοιο θα ήταν δυνατό, και μάλιστα ευκολότερο, αν η ανθρωπότητα παρέκαμπε τη δουλεία και τη φεουδαρχία. Έτσι ενώ συμφωνούν ότι ο καπιταλισμός δεν είναι αναπόφευκτος, είναι διστακτικοί στο να δεχτούν ότι ο καπιταλισμός που η ιστορική συνεισφορά του συνίσταται στην τεράστια ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων δεν αποτελεί τη βάση για το σοσιαλισμό.⁴⁹ Είναι φανερό πως με αυτή τους τη παρέμβαση, όπως και με τον Ασιατικό τρόπο παραγωγής, ο Μαρξ και ο Ένγκελς κλονίζουν ένα, δικό τους, εξελικτικό σχήμα ερμηνείας της ιστορίας, σύμφωνα με το οποίο κάθε στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας προκύπτει αναπόφευκτα από το προηγούμενο και έχει σαν συνέπεια, με τη σειρά του, την αναπόδραστη εμφάνιση ενός νέου.

Η βασική θέση του μαρξισμού, που παραμένει ακλόνητη, αναφέρεται στην ύπαρξη αντικειμενικών νόμων στο καπιταλισμό οι οποίοι θα προκαλέσουν αναπόφευκτα την κατάρρευσή του και το πέρασμα στο σοσιαλισμό. Η άλλη βασική θέση του μαρξισμού ότι η συνείδηση καθορίζεται από το κοινωνικό είναι, θέση που στη «Γερμανική Ιδεολογία» ανακηρύσσεται σε πυρήνα της νέας αντίληψης για την ιστορία (ιστορικός υλισμός), «συμπληρώνεται» ρητά από τον Ένγκελς, τονίζοντας την αλληλεπίδραση βάσης και εποικοδομήματος υποβάλλοντας ωστόσο τον περιορισμό της κυριαρχίας της βάσης σε τελευταία ανάλυση. Ο Ένγκελς με το τρόπο αυτό, τονίζοντας, από τη μια, την αλληλεπίδραση τους και, από την άλλη, εισάγοντας τον όρο της «τελευταίας ανάλυσης», ανοίγει το δρόμο για τον κριτικό (η κοινωνία ως ολότητα) και τον επιστημονικό μαρξισμό (οικονομικό βάσηπολιτικό εποικοδόμημα) αντίστοιχα.⁵⁰

Η θεωρία του μαρξισμού συγκροτείται μέσα σε ένα συγκεκριμένο ιστορικό και πολιτισμικό τοπίο, και σαν έκφραση των αναγκών ενός ορισμένου κοινωνικού στρώματος: των διανοούμενων. Ανάφερα από την αρχή, ότι μια θεωρία διαμορφώνεται από τον δημιουργό της, όχι μόνο σαν μία θετική επεξεργασία άλλων ή προηγούμενων θεωριών, αλλά και περιχαρακώνοντας τον εαυτό της από τους θεωρητικούς αντιπάλους της. Γύρω από όλη την προβληματική της δημιουργίας μιας θεωρίας και του δημιουργού της κυριαρχεί ένας μύθος, που θέλει μια ορισμένη θεωρία αποκλειστικό προϊόν της εργασίας εκείνου του συγγραφέα που την υπογράφει. Πίσω από αυτό το μύθο κρύβεται και η αντιπαράθεση, που υποβάλλεται από πολλούς στοχαστές, ανάμεσα στο Μαρξ και τον Ένγκελς. Τόσο ο Kolakowski όσο και ο Lichtheim στη θέση που διατυπώνουν για τη «διαστρέβλωση» της μαρξικής θεωρίας από τον Ένγκελς προϋποθέτουν ότι

49. Στο ίδιο, ό.π., σσ. 238-239.

50. Στο ίδιο, ό.π., σ. 261.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

η θεωρία του Μαρξ και η θεωρία του Ένγκελς αποτελούν αποκλειστικό και μοναδικό δημιούργημα του καθένα ξεχωριστά. Η αντίληψη αυτή εδράζεται σε μια γενικότερη, αστική και ατομιστική στο χαρακτήρα της θεώρηση ότι τα άτομα, απομονωμένα το ένα με το άλλο, παράγουν πράγματα. Μήπως όμως έτσι «κάθε νεογέννητο θα έπρεπε άραγε να επινοήσει τη γλώσσα του»;⁵¹

Η πατρότητα του κειμένου είναι μέρος μίας πολιτικής οικονομίας της κουλτούρας, σύμφωνα με την οποία, το κείμενο που υπογράφει ένας συγγραφέας είναι ιδιοκτησία του, είναι ολόδικό του, αφού εκφράζει την προσωπικότητα και τις προσπάθειές του. Η υπογραφή του κειμένου μετατρέπει τον υπογράφοντα σε αποκλειστικό υπεύθυνο του κειμένου. Όπως γράφει ο Γκούλντερ «(η) πατρότητα του κειμένου είναι η χρήση ενός μέρους/κομματιού της συλλογικά αναπτυγμένης κουλτούρας προς όφελος ιδιωτικών ωφελημάτων (χρηματικών είτε δόξας), είναι η μετατροπή της κουλτούρας σε παραγωγό ωφελημάτων...».⁵² Οι Μαρξ και Ένγκελς συγκροτούν τη δική τους θεωρία, αντιπαράσσοντάς την και διαχωρίζοντάς την από αντίπαλες θεωρίες, όπως είναι ο υλισμός του 18ου αιώνα (Θέσεις για τον Φόουερμαχ), ο ιδεαλισμός (ΑντιΧέγκελ, Γερμανική Ιδεολογία), τους νεοχεγκελιανούς (Γερμανική Ιδεολογία, Αγία Οικογένεια ή κριτική της κριτικής κριτικής), τον ουτοπικό σοσιαλισμό (Αδλιότητα της Φιλοσοφίας), την κλασική πολιτική οικονομία (Το Κεφάλαιο, Κριτική της πολιτικής οικονομίας) .

Αλλά, ας δούμε τώρα τι είναι θεωρία. Ο Α. Gouldner προτείνει μία μεταθεωρία για τη θεωρία, η οποία στις βασικές της γραμμές είναι πάνωκάτω η εξής: Όλοι οι θεωρητικοί (όπως όλοι οι άνθρωποι που σκέφτονται), διαθέτουν ένα *modus operandi*, έναν τρόπο δηλαδή, με τον οποίο επεξεργάζονται τις πληροφορίες και τα μηνύματα που δέχονται. Ορίζουν τι είναι και τι δεν είναι πληροφορία γ'αυτούς και έτσι διακρίνουν τις πληροφορίες σε «χρήσιμες» και «άχρηστες». Το να γνωρίσεις ένα θεωρητικό σημαίνει, για τον Gouldner, να γνωρίσεις το *modus operandi* του. Βασική υπόθεση της μεταθεωρητικής αντίληψης του Gouldner για τη θεωρία είναι η διάκριση ανάμεσα σ'αυτό το συνολικό *modus operandi* του θεωρητικού, που το ονομάζει *analytic*, και τη θεωρία. Η θεωρία αποτελεί το φανερό και ρητά εκπεφρασμένο μέρος της ανάλυσης (*analysis*). Πρόκειται για το αρθρωμένο μέρος του *analytic* ενός στοχαστή, είναι ένα εκλεκτικά επιλεγμένο και περιορισμένο μέρος της ανάλυσης, για το οποίο ο στοχαστής έχει επίγνωση και για το οποίο αναλαμβάνει την ευθύνη. Έτσι ο Μαρξ και ο Ένγκελς στη Γερμανική Ιδεολογία δηλώνουν ότι «το Είναι καθορίζει τη συνείδηση και όχι κ.λ.π.». Υπάρχει, όμως, και ένα άλλο μέρος της ανάλυσης

51. Κ.Καστοριάδης, συνέντευξη στη «*Le Monde*», αναδημοσίευση στα «*NEA*»10.8.1993

52. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 276

Γιάννης Στάμος

(analysis), στο οποίο εδράζεται η θεωρία και που αποτελείται από αυτό που ο Gouldner ονομάζει background assumptions, και από την υποδομή των συναισθημάτων του θεωρητικού. Τα background assumptions ενσωματώνουν τα «βαθύτερα, λιγότερο αρθρωμένα στοιχεία» του analytic, τα σιωπηρά του μέρη. Είναι οι κανόνες εκείνοι της ανάλυσης, σύμφωνα με τους οποίους λύνονται τα θεωρητικά προβλήματα και επεξεργάζονται οι πληροφορίες, και στους οποίους ο θεωρητικός δεν έχει εστιασμένη την προσοχή του (auxilliary awareness) και ίσως να μην τους έχει καν συνειδητοποιήσει. Έτσι, για παράδειγμα, η επαγγελία του Μαρξ (και του Ένγκελς) για κατάρνηση της φιλοσοφίας εδράζεται σε μια εξίσου φιλοσοφική οπτική, στη μαρξιστική φιλοσοφία της ιστορίας, σύμφωνα με την οποία ο κομμουνισμός θα καταργήσει κάθε μορφή «στρεβλής συνείδησης».⁵³ Η θεωρία είναι μια μορφή αυτοκατανόησης του μαρξισμού, που οδηγεί σε μια αυτοπαράνοση: ο μαρξισμός αποτελεί θεωρητική έκφραση του προλεταριάτου. Μα το προλεταριάτο του Μαρξ, οριζόμενο αρνητικά σαν αυτό που δεν κατέχει μέσα παραγωγής, είναι μια νοπτική κατασκευή, μια νοπτική μεταφορά στην οποία αποδίδονται στοιχεία του δημιουργού της.⁵⁴ Ο Μαρξ και ο Ένγκελς την περίοδο που συγκροτούσαν τη θεωρία τους ασχολήθηκαν με αυτό που οι ίδιοι θεωρούσαν «το βασικό ζήτημα κάθε φιλοσοφίας», που «είναι το ζήτημα της σχέσης της νόησης με το είναι». Ενώ ο ιδεαλισμός είχε απαντήσει σε αυτό το ζήτημα δίνοντας το προβάδισμα στη νόηση (συνείδηση), ο μαρξισμός απάντησε: «δεν είναι η συνείδηση που καθορίζει το Έίναι, αλλά το Έίναι τη συνείδηση». Σύμφωνα με τον Γκούλντερ κάθε θεωρία αν θέλει να είναι θεωρία πρέπει πριν από όλα να (περι)ορίσει τον εαυτό της.⁵⁵ Αυτό ακριβώς κάνει ο μαρξισμός μέχρι το 1848. Ο Κολακώσκι μειώνει τη διάρκεια αυτής της περιόδου μέχρι το 1846 (όταν ολοκληρώνεται η «Γερμανική Ιδεολογία») λέγοντας ότι σε αυτή τη περίοδο έχουν διαμορφωθεί οι βασικές αρχές της μαρξιστικής θεωρίας, και όλα τα υπόλοιπα έργα του Μαρξ δεν είναι παρά επιβεβαιώσεις και επεξεργασίες των βασικών αρχών. Ο Κολακώσκι στις αμέσως επόμενες γραμμές σημειώνει πως μετά το 1846

53. L.Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 176.

54. «Είναι ο Προμηθέας που παραμένει ο αγαπημένος ήρωας του Μαρξ. Γιατί ο Προμηθέας είναι ένας Σατανάς που υποφέρει, ένας Ιώβ που ποτέ δεν συνενεί, και αντίθετα από τον Σατανά και τον Ιώβ, φέρνει την ελευθερία στην ανθρωπότητα. Ο Προμηθέας εμφανίζεται στο «Κεφάλαιο» (στο κεφάλαιο 23) να εκπροσωπεί το αλυσοδεμένο στο κεφάλαιο προλεταριάτο. Αυτός που έφερε το φώς βασανίστηκε, όπως θυμόμαστε, από τον αετό του Δία ξεσκίζοντάς του το συκώτι, έτσι και ο Μαρξ ο ίδιος βασανιζόταν από μια έμμονη ιδέα ότι το συκώτι του θα καταστραφεί όπως του πατέρα του από καρκίνο».

55. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 291.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

ο «Ένκελς υιοθετεί διαφορετική σκοπιά» υπονοώντας μια «στρέβλωση» της μαρξικής σκέψης.⁵⁶ Κατά τη γνώμη μου τα πράγματα είναι διαφορετικά. Το analytic, το *modus operandi* του μαρξισμού αυτής της περιόδου (μέχρι το 1848 ή το 1846) διαμορφώνεται με τη θεωρία του «ιστορικού υλισμού», ενώ στοιχεία «κριτικής», αν και αποτελούν μέρος του analytic, δεν αποτελούν μέρος της θεωρίας. Ο Kolakowski δεν παίρνει υπόψη του το γεγονός ότι οι «Θέσεις για τον Φούερμπαχ» και τα «Χειρόγραφα του '44» δεν δημοσιεύονται ποτέ από το Μαρξ. Οι επόμενες εργασίες του Μαρξ, «Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», οι «Ταξικοί αγώνες στη Γαλλία», τα «Grundrisse», και το «Κεφάλαιο», είναι προσπάθειες του Μαρξ να εφαρμόσει τη θεωρία του σε συγκεκριμένα κοινωνικόιστορικά γεγονότα καθώς και σε θέματα της πολιτικής οικονομίας. Επιδίωξη του Μαρξ είναι, όχι να αναπτύξει τη θεωρία του, αλλά να την εφαρμόσει. Αυτή την περίοδο, ανάμεσα στο 1849 και το 1871, αναδύεται μέσα στο μαρξικό έργο ένας άλλος τύπος αντιφάσεων, άμεσα συνδεδεμένος με τη βασική αντίφαση του μαρξισμού, και που ο Gouldner ονομάζει ανωμαλίες (anomalies). Αυτού του τύπου οι αντιφάσεις, οι ανωμαλίες, κάνουν την εμφάνισή τους στις ερευνητικές επεξεργασίες του Μαρξ στην «18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη», και στα «Grundrisse», ειδικά για τον Ασιατικό τρόπο παραγωγής. Σε αυτά τα έργα του Μαρξ εμφανίζονται υποθέσεις οι οποίες βρίσκονται σε δυσαρμονία με τις θεωρητικές δεσμεύσεις του μαρξισμού. Οι δεσμεύσεις αυτές προέρχονται από τη συγκρότηση της δικής τους θεωρίας στα κείμενα, τα δημοσιευμένα, της προηγούμενης περιόδου Βέβαια αυτή η έλλειψη αρμονίας ανάμεσα στη θεωρία και τις μεταγενέστερες υποθέσεις που κάνει ο Μαρξ, αυτή δηλαδή η ανωμαλία, δεν ορίζεται σαν τέτοια από μόνη της, αλλά χρήζει ερμηνείας. Γι'αυτό και η αντίδραση του Μαρξ δεν είναι να τις αναγνωρίσει σαν ανωμαλίες, βάζοντας έτσι σε κίνδυνο τη «αξιοπιστία» της θεωρίας του, αλλά να τις εξομαλύνει, με άλλα λόγια να τις υποδεχτεί σαν σύμφωνες με τη θεωρία του.⁵⁷ Την ίδια περίοδο οι ιδέες του Μαρξ και του Ένκελς ξεπερνούν τα στενά και περιορισμένα όρια του κύκλου τους και διαδίδονται στην ευρύτερη κοινωνία, καθώς νέες γενιές επαναστατών συναντούν τη θεωρία τους.⁵⁸ Έτσι αντιμετωπίζουν την ανάγκη να προστατέγουν τη θεωρία τους από φιλικές και εχθρικές παρερμηνείες. Η δήλωση του Μαρξ «δεν είμαι μαρξιστής» εξυπηρετεί ακριβώς αυτή την ανάγκη, να υπερασπίσει δηλαδή τη δική του θεωρία. Η τρίτη περίοδος ανάπτυξης της μαρξιστικής θεωρίας (1872-1895) έχει σαν κύρια φροντίδα των

56. L. Kolakowski, *Main currents*, ό.π., σ. 181.

57. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σσ. 307-308.

58. Ο Lichtheim σημειώνει ότι ο Μαρξ από το 1864 και μετά μπορεί και επηρεάζει το διεθνές εργατικό κίνημα. G.Lichtheim, *Marxism*, ό.π., σ. 95.

Γιάννης Στάμος

ιδρυτών της την αντιμετώπιση, από τη μια των αυξανόμενων ανωμαλιών, και από την άλλη των εκχυδαισμών του μαρξισμού.⁵⁹ Ο Gouldner σημειώνει ότι αυτά τα δύο καθήκοντα είναι αντίθετα μεταξύ τους. Γιατί αν η αντιμετώπιση των ανωμαλιών προϋποθέτει έναν ειλικρινή χειρισμό των εσωτερικών αντιφάσεων του μαρξισμού, η απειλή του εκχυδαισμού οδηγεί στην αμυντική υπεράσπιση της θεωρίας. Αυτό τελικά που κυριαρχεί είναι η στήριξη και αναπαραγωγή της θεωρίας, της «επιστημονικής» δηλαδή τάσης του μαρξισμού.

Τέλος θα αναφερθώ, πολύ συνοπτικά, σε δύο παραδείγματα εξομάλυνσης των ανωμαλιών της θεωρίας από το Μαρξ και τον Ένγκελς. Το πρώτο αναφέρεται στο έργο, «Η 18η Μπρυμαίρ του Λουδοβίκου Βοναπάρτη». Στο κείμενό του αυτό ο Μαρξ κάνει μερικές παρατηρήσεις, οι οποίες έρχονται σε αντίθεση με βασικές προτάσεις της θεωρίας του.⁶⁰ α) οι αστοί δημοκράτες δεν αποτελούν μέρος της αστικής τάξης, με την έννοια μιας τάξης με κοινά συμφέροντα που πηγάζουν από τη θέση τους στη παραγωγή, αλλά ενώθηκαν κάτω από την επιρροή της γαλλικής εθνικιστικής ιδεολογίας. β) ο Βοναπάρτης παρουσιάζεται σαν ένας άνθρωπος που διψά για εξουσία και όχι ως εκπρόσωπος των συμφερόντων της αστικής τάξης. γ) δίνει μεγάλη έμφαση στο κράτος και στην επιρροή που ασκεί στην κοινωνία και δ) θεωρεί ότι το κράτος ελέγχει και διευθύνει την κοινωνία των πολιτών σε όλες τις εκδηλώσεις της.

Ας δούμε τώρα με πιο τρόπο προσπαθεί να εξομαλύνει αυτές τις ανωμαλίες. Η θεωρία του έχει ανάγκη από μια διασύνδεση του Βοναπαρτικού κράτους με το σύστημα των κοινωνικών τάξεων. Αυτό ακριβώς προσπαθεί να κάνει συνδέοντας το κράτος με τους μικροιδιοκτήτες αγρότες. Έτσι όμως δημιουργείται και ένα άλλο πρόβλημα, στο βαθμό που θεωρεί το κράτος ως εκπρόσωπο των συμφερόντων των αγροτών και όχι της αστικής τάξης, όπως θα περιμέναμε σύμφωνα με τη θεωρία του. Στους «Ταξικούς αγώνες στη Γαλλία» επανέρχεται στο ίδιο θέμα για να δηλώσει ότι, ενώ το κράτος του Βοναπάρτη προφασιζόταν ότι στηριζόταν στους αγρότες, στη πραγματικότητα ο μόνος κερδισμένος από αυτή την υπόθεση ήταν η αστική τάξη που απαλλαγμένη από πολιτικές ευθύνες, μπόρεσε και ανέπτυξε τόσο τη βιομηχανία και το εμπόριό της που ξεπέρασε κάθε

59. Ας σημειώσω εδώ ότι ο κίνδυνος εκχυδαϊσμού μιας θεωρίας από μια άλλη νεότερη γενιά είναι αναπόφευκτη για τους εξής λόγους: α) ο νεαρός μαθητής που δεν διαθέτει μεταθεωρία ενός θεωρητικού, ας πούμε του Μαρξ, μπορεί και διακρίνει μόνο τη θεωρία του και όχι τα background assumptions του και πολύ περισσότερο την υποδομή των συλλογισμάτων του. β) η ανάγνωση της θεωρίας από το νεαρό μαθητή γίνεται με βάση τη θεωρία του, αλλά και με βάση τα δικά του background assumptions που είναι, χωρίς ο μαθητής μας να το ξέρει, διαφορετικά από αυτά των κειμένων που μελετά.

60. A.Gouldner, *The two marxisms*, ό.π., σ. 300.

θεωρία και μεταθεωρία στο Μαρξ

προσδοκία της.⁶¹ Το δεύτερο παράδειγμα αναφέρεται στον «Ασιατικό τρόπο παραγωγής» ως ανωμαλία, και ο τρόπος με τον οποίο εξομαλύνει την ανωμαλία αυτή ο Ένγκελς. Η ανάλυση του Μαρξ για τον «Ασιατικό τρόπο παραγωγής» (α.τ.π.) καταλαμβάνει μερικές μόνο σελίδες σ'ένα ογκοδέστατο έργο, όπως είναι τα «Grundrisse».⁶² Το ερώτημα είναι λοιπόν γιατί άφησε τις απόψεις του γι'αυτόν τόσο λίγο αναπτυγμένες. Το ερώτημα θα απαντηθεί αν λάβουμε υπόψη μας τα συμπεράσματα που προκύπτουν από την ανάλυση του που είναι, φανερά, σε αντίθεση με τη θεωρία του. Σύμφωνα λοιπόν με την ανάλυση του για τον α.τ.π. καταδεικνύεται: α) ο κυρίαρχος ρόλος του κράτους επάνω στον τρόπο παραγωγής. Το κράτος διευθύνει την οικοδόμηση και συντήρηση των μεγάλης κλίμακας αρδευτικών έργων, έχει τον πραγματικό οικονομικό έλεγχο των παραγωγικών μέσων και ιδιοποιείται το υπερπροϊόν. β) Ο εξαρτημένος από το κράτος ρόλος των ιδιοκτητών (η κοινότητα κατέχει τα μέσα παραγωγής) στην οικονομία. Η προσπάθεια του Ένγκελς να μειώσει την «παραφωνία» της μαρξικής ανάλυσης του α.τ.π., διακρίνοντας δύο ιστορικές τάσεις στην εμφάνιση των τάξεων, η μια να εδράζεται στο κράτος και η άλλη στον τρόπο παραγωγής, δεν προσφέρει καμία λύση, αφού δεν κατορθώνει να συμπεριλάβει και τις δύο αυτές τάσεις σ'ένα γενικευτικό σχήμα ερμηνείας του κράτους και των τάξεων. Ο μοναδικός τρόπος για να εξομαλυνθεί αυτή η ανωμαλία είναι η αναγωγή και των δύο τάσεων στο χαμηλό επίπεδο ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων. Έτσι ο Ένγκελς γράφει: «μπορούμε να προσθέσουμε σ'αυτό το σημείο ότι όλοι οι ιστορικοί ανταγωνισμοί μεταξύ εκμεταλευτών και εκμεταλλεόμενων, κυρίαρχων και κυριαρχούμενων μέχρι σήμερα βρίσκει την εξήγηση της στην ίδια σχετικά μη ανεπτυγμένη παραγωγικότητα της ανθρωπίνης εργασίας».⁶³

Για να συνογίσουμε: τόσο η «επιστήμη» όσο και η «κριτική» έχουν τη θέση τους μέσα στο έργο του Μαρξ. Όμως στο μαρξικό έργο κυριάρχησε η «επιστημονική» τάση πέρνοντας τη θέση της θεωρίας. Ενώ η «κριτική» τάση, τα κείμενα της οποίας ποτέ δεν δημοσιεύτηκαν από το Μαρξ, κατέλαβαν τα background assumptions της ανάλυσης του. Ο κριτικός Μαρξ είναι υπαρκτός και πραγματικός, αλλά είναι ταυτόχρονα καταπιεσμένος και απωδημένος στη περιφέρεια του έργου του ίδιου του Μαρξ. Γι'αυτόν ακριβώς το λόγο η αντιμετώπιση των ανωμαλιών της θεωρίας πήρε τη μορφή της εξομάλυνσής τους ενισχύοντας ταυτόχρονα το «κυρίαρχο παράδειγμα»: τον επιστημονικό μαρξισμό. «Κάθε θεωρητικό σύστημα έχει ένα άλλο σύστημα μέσα του, το οποίο παλεύει για να βγει έξω. Κάθε τέτοιο σύστημα έχει έναν εφιάλητη: ότι το φυλακισμένο

61. Στο ίδιο, ό.π., σ. 349.

62. Στο ίδιο, ό.π., σσ. 72, 258.

63. Στο ίδιο, ό.π., σ. 331.

Γιάννης Στάμος

σύστημα θα δραπετεύσει».⁶⁴ Οι εφιάλτες, λοιπόν, του Μαρξ είχαν πάντα το ίδιο θέμα: την απελευθέρωση της κριτικής σκέψης του, που είχε εγκλωβίσει η ίδια η θεωρία του: ο επιστημονικός μαρξισμός.

64. Στο ίδιο, ό.π., σ. 380.